७.५ दाङमा सिमेन्ट कारखानाले वातावरण तथा अन्य क्षेत्रमा पारेको प्रभाव

परिचय

देशकै ठूलो उपत्यका दाङमा मापदण्ड विपरीत मानव बस्तीहरूमा सिमेन्ट कारखाना सञ्चालन गर्दा वातावरण प्रदूषण बढेको छ। यहाँ ४२ किलोमिटरको वृत्तमा तीन ओटा सिमेन्ट उद्योगहरु सञ्चालनमा छन्। उच्च अदालत तुलसीपुरका रजिष्ट्रारको संयोजकत्वमा गठन गरिएको नौ सदस्यीय अध्ययन अनुगमन समितिले ध्वनि, धुलो र धुवाँको उत्सर्जनका कारण मानव बस्तीमा अनेक रोगको सङ्क्रमण बढेको औँल्याएको छ। अध्ययन अनगमन समितिमा उच्च अदालतका शाखा अधिकृत, जिल्ला अदालतका स्रेस्तेदार, जिल्ला ट्राफिक प्रहरी कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालय, खानेपानी तथा सरसफाई कार्यालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, जनस्वास्थ्य कार्यालय, तुलसीपुर उमपहानगरपालिकाका वातावरण विज्ञ सहितको सहभागिता छ।

उद्योग स्थापना गर्ने उपयुक्त ठाउँ घोराही उमनपा-२, मैने क्षेत्र तथा वडा नं. ३ को मसोट क्षेत्र हुँदाहुँदै मानव बस्तीमै लगेर सिमेन्ट उद्योग स्थापना गरिएको छ। दाङका मुख्य क्षेत्रहरू घोराही, तुलसीपुर र लमहीमा गरी तीन ओटा ठूला सिमेन्ट उद्योग स्थापना गरिएका छन्। घोरही उमनपा-३ र ४ मा पर्ने गोग्लीमा स्थापना गरिएको घोराही सिमेन्ट उद्योग झण्डै १ सय २० विगाह क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। कारखानाको १ सय मिटर वरिपरिमै सुनपुर, भानपुर, डाँडागाउँ, लक्ष्मीपुर, भकारे, बेलुवा बञ्जाडी, बर्गदुवा, बालिम लगायतका गाउँहरू छन्। झण्डै १ हजार ५ सय घरधुरी रहेको मानव बस्तीकै बीचमा २०६६ सालमा स्थापना गरिएको घोराही सिमेन्टले दैनिक ६ हजार टन क्लिङ्कर र दैनिक ४ हजार टन सिमेन्ट उत्पादन गरिरहेको छ। ठूला मेसिन जडानका कारण ध्वनि, धुलो र धुवाँको उत्सर्जनले मानव बस्ती नै क्षयरोग, दम र अन्य छालाजन्य रोग सङ्क्रमण बढ्न थालेको स्वास्थ्य संस्थाका रिपोर्टले देखाएको छ। घोराही सिमेन्टकै १ सयदेखि ५ सय मिटर दुरीमा मावि डाँडागाउँ गोग्ली, आधारभूत विद्यालय सुनपुर, सगरमाथा बोर्डिङ स्कुल र मावी झिङगी बञ्जाडी गरी चार ओटा विद्यालय छन्। जहाँ ३ हजार जनाभन्दा बढी विद्यार्थी अध्ययनरत छन्। यस्तै घोराही सिमेन्ट उद्योगकै २ सय मिटर दूरीमा लक्ष्मीपुर स्वास्थ्य चौकी छ। मानव बस्ती, विद्यालय र स्वास्थ्य संस्थाकै बिचमा उद्योग स्थापना गर्दा प्रदूषणले ठूलो मानवीय जोखिम बढाएको सरकारी अध्ययनले देखाएको छ।

घोराही सिमेन्ट मात्रै होइन तुलसीपुर उमनपा-१८, दूधरासमा अर्को ठूलो क्षमताको सिमेन्ट उद्योग सञ्चालनमा छ। सोनापुर सिमेन्ट उद्योग दूधरास बस्तीमै अवस्थित छ। घोराही-तुलसीपुर हाइवेसँगै जोडिएको सिमेन्ट उद्योग दूधरास, लमही टोल, बघौसी, हसपुरा टोल, धरमपुर, अक्कासी र घोराही उमनपा-११ को गन्धर्वबस्तीको बीचमा सञ्चालन गरिएको छ। ८० विगाह क्षेत्रफलमा सञ्चालन गरिएको उद्योगको धुलो, धुवाँ र ध्वनी प्रदूषणको प्रत्यक्ष मारमा घोराही र तुलसीपुर उपमहानगरपालिकाका झण्डै १ हजार घरधुरी परेका छन्। दैनिक १ हजार ६ सय ५० टन क्लिङ्कर र २ हजार ३ सय टन सिमेन्ट उत्पादन क्षमता रहेको सोनापुर सिमेन्टको धुलो, धुवाँका कारण घोराही उमनपा-११, गन्धर्व बस्तीमा क्षयरोगका बिरामी बढेका छन् भने उद्योगको ५ सय मिटर पेरिफेरिमै जनकल्याण मावि दूधरास, बाल अमृत बोडिङ स्कुल, नेत्र प्रावि अक्कासीका २ हजारभन्दा बढी शिक्षक विद्यार्थी उद्योगको धुलो, धुवाँ र ध्वनीले प्रभावित भएका छन्। २०६५ देखि उत्पादन थालेको सोनापुर सिमेन्टका कारण स्थानीय १ हजार घरधुरीका नागरिकमा छालाजन्य रोग, दीर्घ रोगको सङ्क्रमण देखिन थालेको छ *(चौधरी, २०८१)*।

घोराही र सोनापुर सिमेन्ट उद्योग जस्तै लमही नगरपालिका-७, कमानपुरमा स्थापना गरिएको सम्राट सिमेन्ट उद्योग पनि कमानपुर मानव बस्तीमै सञ्चालनमा छ। ४ हजार ५ सय टन क्लिङ्कर र ५ हजार टन सिमेन्ट उत्पादन गर्दै आएको सम्राट सिमेन्ट ४६ विगाह क्षेत्रफलमा सञ्चालित छ। २०७४ सालमा स्थापना भएको सम्राट सिमेन्ट पनि मानव बस्तीकै बीचमा छ। लमही नगरपालिका-६ र ७ का आठ ओटा भन्दा बढी बस्तीको बीचमा स्थापना गरिएको छ। जहाँ कमानपुर, बनगैं, हस्नापुर, निमुखुटी गाउँ, खैरी, देउपुर,

मध्यनगर र ढिकपुरलगायतका गाउँ सिमेन्ट उद्योगको प्रत्यक्ष मारमा परेका छन्। विभिन्न सात ओटा ब्राण्डमा उत्पादन गर्ने सम्राट सिमेन्टको धुलो, धुवाँ र ध्वनी प्रदूषणले लमही नगरपालिकाका ८ सय घरधुरीमा प्रत्यक्ष असर परेको छ। अर्जुन खोला, राप्ती नदीको छेउमा रहेको सम्राट सिमेन्टको ५ सय मिटर क्षेत्रमै लमही नगरपालिका-७ को बनगै स्वास्थ्य चौकी अवस्थित छ। टिपरको आवतजावतले विद्यालय जाने आउने बालबालिका जोखिममा छन् भने खैरी, वनगै लगायतका गाउँमा उद्योग चल्दा ध्वनि प्रदूषणले घरपरिवारभित्रै इशारालै कुराकानी गर्नुपर्ने बाध्यता छ *(गुरुङ, २०८१)*।

यतिमात्रै होइन छिमेकी जिल्ला अर्घाखाँचीको सितगंगा नगरपालिका-८, चरिङगेमा स्थापना गरिएको शुभश्री अग्नी सिमेन्ट कारखानाका कारण दाङको गढवा गाउँपालिका-१, कालाकाटे क्षेत्रका मानवबस्ती र पूर्वपश्चिम महेन्द्र राजमार्गका यात्रुसमेत प्रभावित भएका छन्। अर्घाखाँचीको जङ्गल क्षेत्र भएपनि दाङको गढवा, कालाकाँटेसँग सिमाना जोडिएकाले उद्योगको धुलो र कच्चा पदार्थ ढुवानीका कारण दाङका मानव बस्ती प्रभावित भएका छन् *(अधिकारी, २०८१)*।

कानुनी प्रावधान

नेपालको संविधान २०७२ ले स्वच्छ वातावरणको हकको ग्यारेन्टी गरेको छ। धारा ३० को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ्य वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ भने धारा ३० को उपधारा २ ले वातावरणीय प्रदूषण वा ह्रासबाट हुने क्षति वापत् पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भनिएको छ। संविधानकै उल्लङ्घन गरेर स्थापना गरिएका यी सिमेन्ट उद्योगहरूले न सर्वसाधारण नागरिकको स्वास्थ्यको ख्याल गरेका छन् न त वातावरणीय क्षतिको क्षतिपूर्ति नै गरेका छन्। उद्योगकै कारण नागरिकको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार, शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, खाद्य अधिकारजस्ता नागरिकका मौलिक हकको उल्लङ्घन भइरहेको छ। नेपालको संविधान २०७२ ले खाद्य सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ। धारा ३६ को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्बन्धी हक हुनेछ भनिएको छ भने ३६ कै उपधारा ३ मा प्रत्येक नागरिकलाई कानुन बमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक हुनेछ भनिएको छ। तर सिमेन्ट कारखानाबाट उत्सर्जन भएको धुलो, रसायन पदार्थले बालीनाली नै उत्पादन हुन छोडेको छ। स्थानीय पीडित रिहारु चौधरीका अनुसार १० वर्ष अघि एक कट्ठामा साँढे पाँच मुरी धान फल्ने खेतमा अहिले मुस्किलले दुई मुरी फल्छ। यस्तै गहुँ, तोरी, मसुरोको पनि ५० प्रतिशत उत्पादन घटेको छ *(चौधरी, २०८१)*। नेपालको संविधानको धारा ३८ ले महिलाको हकसम्बन्धी गरेको व्यवस्थामा उपधारा २ ले प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन् स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ। तर उद्योगको धुलो, धुवाँ, ध्वनी र कम्पनले महिलाको गर्भ पतन हुने, बच्चा विकलाङ्ग हुने जोखिम बढेको छ।

राष्ट्रिय वातावरण नीति २०७६ को बुँदा नं. ८ मा प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र न्यूनीकरण सम्बन्धी नीतिको व्यवस्था गरिएको छ। ८(१) मासवै प्रकारका प्रदूषण रोकथाम नियन्त्रण र न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी प्रणाली स्थापना गरिनेछ भनिएको छ। त्यस्तै बुँदा नं. ८(२) मा उद्योग, कलकारखाना, अस्पताल तथा सवारी साधनहरूको सञ्चालनमा वातावरणमैत्री प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिनेछ भनिएको छ भने ८(३) मा उत्पादनमा भएका हानिकारक रसायनलाई नियमन तथा नियन्त्रण गर्दै जोखिमपूर्ण पदार्थबाट मानव स्वास्थ्यको रक्षा तथा वातावरण संरक्षण गरिने उल्लेख छ। यस्तै राष्ट्रिय वातावरण नीति २०७६ को रणनीति तथा कार्यनीतिसम्बन्धी व्यवस्थाको बुँदा नं. ३ मा औद्योगिक तथा अन्य क्षेत्रबाट निस्काशन हुने प्रदुषित पानीको प्रशोधनको व्यवस्था गरिने छ भनिएको भने बुँदा नं. ४ मा उद्योग र अन्य व्यवसायबाट निस्काशन हुने प्रदूषणयुक्त धुवाँ, धुलो, पानीलाई व्यवस्थित गर्न वातावरणमैत्री प्रविधि कार्यान्वयनमा ल्याइने उल्लेख छ।

वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ को दफा १५ को उपदफा २ मा कसैले पनि जनजीवन, जनस्वास्थ्य एवम् वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकुल प्रभाव पार्ने गरी प्रदूषण गर्न वा नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्ड विपरीतको कुनै काम गर्न गराउन हुँदैन भनिएको छ। उपदफा ४ ले वातावरणमा प्रतिकुल प्रभाव पारेको देखिएमा विभागले सम्बद्ध व्यक्ति, समूह वा संस्थालाई प्रदूषण न्यूनीकरण वा निराकरणको उपाय अवलम्वन गर्न निर्देशन दिने, आवश्यक शर्त तोक्न वा वातावरणमा प्रतिकुल प्रभाव पर्ने गरी कुनै कार्य गर्न नपाउने गरी रोक लगाउन सक्नेछ भनिएको छ। यसैगरी औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७६ को दफा ७(३) मा उद्योग सञ्चालनका क्रममा वातावरणमा परेको वा पर्न सक्ने प्रतिकूल वातावरणीय असरको न्यूनीकरण

तालिका नं. ७.५.१ दाङमा सिमेन्ट उद्योगको अवस्था

क्र.सं.	उद्योगको नाम	स्थापना	क्षमता
१.	घोराही सिमेन्ट	२०६६	दैनिक ६ हजार टन क्लिङ्कर र ४ हजार टन सिमेन्ट।
२.	सोना सिमेन्ट	२०६५	दैनिक १ हजार ६ सय ५० टन क्लिङ्कर र २ हजार ३ सय टन सिमेन्ट।
३.	सम्राट सिमेन्ट	२०७४	दैनिक ४ हजार ५ सय टन क्लिङ्कर र ५ हजार टन सिमेन्ट।

(स्रोत: सुवेदी, २०८१)

गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित उद्योगको हुनेछ भनिएको छ भने उपदफा ४ मा वातावरणीय प्रभावको न्यूनीकरण गरे नगरेको सम्बन्धमा उद्योग दर्ता गर्ने निकायले आवश्यकता अनुसार अनुगमन गरी निर्देशन दिन, कारवाही गर्न वा कारवाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गरी पठाउन सक्नेछ भनिएको छ। यस्तै राष्ट्रिय वातावरण नीति २०७६ ले स्थानीय तहको भूमिकाबारे उल्लेख गर्दै सङ्घ, प्रदेशका मापदण्डभित्र रही स्थानीय स्तरमा प्रदूषण नियन्त्रण, फोहर व्यवस्थापन तथा हारियाली प्रवर्द्धन सम्बन्धी नीति, योजना तर्जुमा कार्यान्वयन र अनुगमन तथा नियमन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

उद्योगको असर

आफ्नै गाउँठाउँमा उद्योग स्थापना भए रोजगारीका लागि अन्यत्र जानु नपर्ने आशाले खुशी भएका स्थानीय भरतराज देवकोटा लगायतका (दाङवासी) सिमेन्ट उद्योगले उत्पादन थालेपछि निम्तिएको धुलो, धुवाँ र ध्वनि प्रदूषणले आजित भएका छन्। एउटै जिल्लामा तीन ठूला सिमेन्ट उद्योग स्थापना भएपछि उद्योग र खानी क्षेत्र गरी झण्डै ४ हजार ४ सय घरधुरीमा प्रत्यक्ष असर परेको छ। उद्योग क्षेत्रकै २५ ओटा गाउँ प्रत्यक्ष मारमा छन् भने खानी क्षेत्र र कच्चा पदार्थ ढुवानीका सडक मार्ग क्षेत्रका अरु हजारौँ नागरिक धुलो, धुवाँ र ध्वनि प्रदूषण खेपिरहेका छन्। सिमेन्ट उद्योगबाट निस्किएको सिमेन्टको धुलो उडेर घरभरी, अन्नवाली बोटभरी हुने समस्या छ भने मेसिन चलेर रातभर निदाउन नसकिने अवस्था सिर्जना भएको छ। धुलो देखिने डरले दिउँसो कम क्षमतामा उद्योग सञ्चालन गर्ने र रातको समयमा पूर्ण क्षमतामा उद्योग सञ्चालन गर्दा पाँच किलोमिटरसम्म ध्वनि सुनिने, राति धुलोको मुस्लो आउने र खेतबारी, अन्नबालीमा सिमेन्टको धुलो लागेर जम्ने गरेको छ। सम्राट सिमेन्ट उद्योग सञ्चालन हुँदा चर्को आवाजका कारण आफ्नै घरभित्र पनि परिवारबीच इशारालै कुरा गर्नुपर्ने बाध्यता छ। घर बाहिर सुकाएका कपडामा धुलो जमेर सरसफाईमा समेत समस्या भएको छ। उद्योगका कारणले वातावरण प्रदूषण त छ नै, स्वास्थ्य, शिक्षा, प्रजनन्, खानेपानी, सिंचाई लगायतमा समेत असर परेको छ *(गुरुङ, २०८१)*।

स्वास्थ्यमा असर

घोराही सिमेन्ट उद्योग क्षेत्र घोराही उमनपा वडा नं. २, ३, ४ र १७ का नागरिकमा क्षयरोग र दमको सङ्क्रमण बढेको स्वास्थ्य संस्थाको तथ्याङ्कले देखाएको छ। कारखाना नजिक रहेका लक्ष्मीपुर, गोग्ली, रामपुर, ओखरा, भैसाही, चौघेराजस्ता बस्तीहरूमा क्षयरोग र दमका बिरामी ह्वात्तै बढेका छन्। घोराही सिमेन्ट कारखानाको ५ सय मिटर पश्चिममा रहेको लक्ष्मीपुर स्वास्थ्य चौकीबाट औषधी सेवन गर्नेहरूको तथ्याङ्क हेर्दा विगतको पाँच वर्षमा ६९ महिला, ८९ पुरुष गरी कुल १ सय ५८ जनामा क्षयरोगको सङ्क्रमण पुष्टि भएको छ। आर्थिक वर्ष ०७६/७७ मा १३ महिला र ११ पुरुष गरी २४ जनामा क्षयरोग सङ्क्रमण देखिएकोमा आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा दोब्बर बढेर २१ महिला र २५ पुरुष गरी ४६ जनामा संक्रमण पुष्टि भएको लक्ष्मीपुर स्वास्थ्य चौकीले जनाएको छ *(बुढाथोकी, २०८१)*।

आर्थिक वर्ष ०७७/७८ मा २३ जनामा क्षयरोग सङ्क्रमण भयो। जसमा १० महिला र १३ पुरुष थिए। त्यस्तै आर्थिक वर्ष ०७८/७९ मा बढेर ३४ जना क्षयरोगका बिरामी भेटिए। जसमा १३ महिला र २१ पुरुष छन्। आर्थिक वर्ष ०७९/८० मा ९ महिला र १८ पुरुषमा क्षयरोगको संक्रमण पुष्टि भएको थियो। स्वास्थ्य चौकीका अनुसार झन पछि झन क्षयरोगीका बिरामी बढ्दै गएको छ। स्वास्थ्य चौकीले क्षयरोगमात्र नभई स्वासप्रस्वास जन्य समस्या लिएर आउने बिरामी अझ धेरै रहेको छ। यसैगरी लक्ष्मीपुर स्वास्थ्य चौकी मार्फत औषधी सेवन गर्ने दमका रोगीहरू विगतको चार वर्षमा १ सय ७८ जना छन्। जसमा सबैभन्दा धेरै महिला ९८ जना छन् भने ८० जना पुरुष दमका रोगी छन्। स्वास्थ्य चौकीले आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा सबैभन्दा

धेरै दमका रोगी भेटिएका छन्। ३६ महिला र ३० पुरुषमा दम रोग देखिएको छ। जुन आर्थिक वर्ष ०७७/७८ को झण्डै दोब्बर सङ्ख्या हो *(बुढाथोकी, २०८१)*। आर्थिक वर्ष ०७७/७८ मा १८ पुरुष र २३ महिला गरी ४१ जनामा दम रोग थियो। यस्तै आर्थिक वर्ष ०७८/७९ मा २६ महिला र १५ पुरुषमा दम रोग देखियो भने आर्थिक वर्ष ०७९/८० मा १३ महिला र १७ पुरुष गरी ३० जनामा दम रोग देखिएको स्वास्थ्य चौकीले जनाएको छ।

रामपुरमा पनि बढे रोगी

घोराही सिमेन्ट कारखानाको तीन किलोमिटर पूर्वमा पर्ने घोराही उपमनपा-२, रामपुरलगायतका क्षेत्रमा पनि क्षयरोग र दमका रोगी बढ्न थालेको रामपुर स्वास्थ्य चौकीले जनाएको छ। रामपुर स्वास्थ्य चौकीले दिएको जानकारी अनुसार बिगत तीन वर्षमा १ सय ३४ जना दमका बिरामी देखिएका छन्। आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा ५४ जनामा दमको समस्या देखिएको छ भने आर्थिक वर्ष ०७८/७९ मा ४३ जना, आर्थिक वर्ष ०७९/८० मा ३७ जना दमका रोगी भेटिएका छन्। रामपुर स्वास्थ्य चौकीमा डट्स विधिबाट क्षयरोगको औषधी सेवन गर्ने बिरामी पनि कम छैनन्। विगत तीन वर्षमा ३१ महिला र ५८ पुरुष गरी ८९ जनामा क्षयरोग संक्रमण पुष्टि भएको छ। आर्थिक वर्ष ०७८/७९ मा १४ महिला र २३ पुरुष गरी ३७ जना, आर्थिक वर्ष ०७९/८० मा आठ महिला र १८ पुरुष गरी २६ जना र ०८०/८१ मा ९ महिला र १७ पुरुष गरी २६ जनामा क्षयरोग सङ्क्रमण पुष्टि भएको स्वास्थ्य चौकीले जनाएको छ *(रिजाल, २०८१)*।

छाला र स्वासप्रस्वासका बिरामीको गणना छैन

२०६६ सालमा घोराही उपमहानगरपालिका वडा नं. ३ र ४ मा स्थापना गरिएको घोराही सिमेन्ट कारखानाको धुलो धुवाकै कारण यस क्षेत्रका नागरिकमा छालाजन्य र स्वास्थ्य प्रस्वासजन्य समस्या दिनहुँ बढेको छ। धुलो धुवाँकै कारण दम र क्षयरोग हुनेहरूले स्थानीय अस्पतालबाट औषधी सेवन गरिरहेका छन् भने छालाजन्य र स्वासप्रस्वास जन्य समस्या लिएर अस्पताल आउनेहरूको गणना नै नभएको स्वास्थ्य चौकीले जनाएको छ।

शिक्षामा असर

दाडमा तीन ओटा सिमेन्ट उद्योग वरीपरी सात ओटा विद्यालय छन् भने चुनढुंगा खानी क्षेत्रमा पाँच र कच्चा पदार्थ ढुवानी क्षेत्रमा पाँच गरी १७ ओटा विद्यालय प्रत्यक्ष प्रभावित भएका छन्। घोराही सिमेन्ट उद्योग क्षेत्रमा मावि डाँडागाउँ गोग्ली, आधारभूत विद्यालय सुनपुर, सगरमाथा बोडिङ स्कुल गोग्ली, र मावि झिङनी बञ्जाडी छन् भने सोनापुर सिमेन्ट उद्योग क्षेत्रमा जनकल्याण मावि दूधरास, नेत्र प्रावि अक्कासी र बाल अमृत बोडिङ स्कुल दूधरास छन्। यसैगरी चुनढुंगा खानी क्षेत्रमा महेन्द्र आधारभूत विद्यालय तापा, महेन्द्र नमूना उमावि श्रीवारी, हिलटप इङलिस बोडिङ स्कुलश्रीवारी, सुधा मावि झेल्नेटा र महेन्द्र मावि स्यूजा छन् भने कच्चा पदार्थ ढुवानी क्षेत्र (सडक) मा आधारभूत विद्यालय बढिपोखरा, प्रावि जुम्लेपानी, अम्बिका मावि हर्नोक, प्रावि पालुथान र आधारभुत विद्यालय सवारीकोट छन् *(पुन, २०८१)*।

सिमेन्ट उद्योग क्षेत्रमा रहेका विद्यालयमा सिमेन्टको धुलो सिधै विद्यालयमा परिरहेको छ भने उद्योगबाट आउने आवाजले पठनपाठनलाई अव्यवस्थित बनाएको छ। खानी क्षेत्रका विद्यालयमा चुनढुंगा उत्खनन्को आवाजले समस्या बनाएको छ भने सडक क्षेत्रका विद्यालयमा टिप्परको आवाज र धुवाँ तथा सडकको धुलो विद्यालयमा पसेर समस्या भएको छ *(आचार्य, २०८१)*।

सिमेन्ट उद्योग, खानी उत्खनन् र कच्चा पदार्थ ढुवानीका टिप्परका कारण १७ विद्यालयका ७ हजार विद्यार्थी तथा शिक्षकको स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष रूपमा असर परेको छ। शिक्षक, विद्यार्थीहरूलाई धुलोबाट बच्न मास्कको व्यवस्थापन पनि हुन सकेको छैन। विहान विद्यालय पोशाकमा निस्किएका विद्यार्थी पढेर साँझ फर्किंदा नचिनिने अवस्थामा घर आइपुग्छन् (विक, २०८१)। धुलो, ध्वनीले पठनपाठनमा समस्या रोक्न नसकिए पनि खानी क्षेत्र रहेको बंगलाचुली गाउँपालिकाले विद्यार्थी स्कूल जाने र आउने समयमा टिप्पर सञ्चालनमा रोक लगाएको छ। विद्यार्थी धुलै धुलो हुने र टिप्परका कारण दुर्घटना हुने जोखिम आएको भन्दै आर्थिक वर्ष २०८०/८१ देखि विहान ९ बजेदेखि ११ बजेसम्म र साँझ ३ बजेदेखि ५ बजेसम्म टिप्पर सञ्चालनमा रोक लगाइएको छ। विद्यालय आउँदा जाँदा टाइम कार्डले सहज भए पनि पठनपाठनमा भने धुलो, धुवाँ र ध्वनीको समस्या ज्यूँका त्यूँ छ *(जिसी, २०८१)*।

कृषिमा असर

उद्योग स्थापना हुँदा खानेपानी र सिंचाईको समेत व्यवस्था गरिदिने आश्वासन दिएका सिमेन्ट

उद्योगले अहिले उद्योगबाट निस्किएको रसायनयुक्त पानी खेतमा बगाइदिँदा बाली उत्पादनमा तीन गुणा घटेको छ। घोराहीको सुनपुर, गोग्ली क्षेत्रको खेतीयोग्य जमिन, सोनापुरको दूधरास क्षेत्र तथा लमहीको कमानपुर, खैरी क्षेत्रमा बाली उत्पादनमा ह्रास आएको छ। घोराही उपमहानपा-४, सुनपुर र गोग्लीको ५० विगाह जमिनमा प्रत्यक्ष असर परेको छ। धान, मकै, तोरी, मसुरो फूल फुल्दा सिमेन्टको धुलो बसेर फल नलाग्ने समस्या छ भने उद्योगबाट निस्किएको रसायनसहितको कालो पानी खेतमा बगाइदिँदा खेत नै प्लाष्टर गरेजस्तो भएर उब्जनी ह्वात्तै घटेको छ *(चौधरी, २०८१)*।

रसायनयुक्त पानी खेतमा पस्दा माटो नै कडा हुँदै गएको छ। जसले गर्दा उत्पादन घटेर स्थानीयहरू नै विस्थापित हुन थालेका छन्। सिमेन्टको धुलोकै कारण चरिचरण समेत असुरक्षित बनेका छन्। गाइवस्तुले घाँस नखाने अवस्था सिर्जना भएको छ। डस्ट जमेर बस्तुभाउले घाँस खान छोडेपछि कृषिमा समेत असर परेको छ। सिमेन्ट उद्योगले बोरिङ लगाएर पानी तानेपछि सुनपुर र गोग्ली गाउँका इनार सुकेका छन्। कृषि उत्पादन घटेपछि १ सय ५० घरधुरी विस्थापित भएका छन्। थुप्रै स्थानीय स्थानान्तरणको तयारीमा छन् तर, भएको खेत बारी बिक्री नभएपछि उनीहरू उद्योगको असर सहेर बसिरहेका छन्। सस्तोमा दिँदा पनि बिक्री नहुने समस्या रहेको छ। उद्योगको धुलोले तरकारी बालीमा समेत असर परेको छ। साग, धनिया, आलु, प्याज, लसुन, गोलभेडामा समेत धुलो जमेर पात सुक्ने, फल खस्ने, दागी हुने र उत्पादन समेत कम हुने समस्या भएको छ *(शर्मा, २०८१)*।

पूर्वाधारमा असर

मदन भण्डारी राजमार्ग अन्तर्गत घोराही उपमहानगरपालिकाको सिस्ने खोलादेखि बंगलाचुली गाउँपालिकाको तापा-कमिरेचौर कालोपत्रे सडक पूर्ण रुपमा क्षतिग्रस्त भएको छ। घोराही सिमेन्ट, सम्राट सिमेन्ट, सोनापुर सिमेन्ट र शुभश्री अग्नी सिमेन्टमा चुनढुंगा ढुवानी गर्ने टिप्परका कारण कालोपत्रे गरिएको सडक चार महिना नबित्दै पुन: ग्रावेल सडकमा परिणत भएको छ। दैनिक २ सय भन्दा धेरै टिप्परहरूले ओभरलोड बोकेर हिँड्दा कालोपत्रे सडक कच्ची सडकमा परिणत भएको हो। कालोपत्रे भएको १७ किलोमिटर सडकमा अहिले कतै पनि कालोपत्रे छैन। सडक डिभिजन कार्यालय दाङ मार्फत लुम्बिनी जलजला जेभीले ३४ करोड १६ लाख ७७ हजार रुपियाँको लागतमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा सडक कालोपत्रे गरेको थियो। तर सडक हस्तान्तरण नहुँदै निर्माण गरिएको चार महिनामै कालोपत्रे उत्रिएर कच्ची सडकमा परिणत भएको छ। कच्ची सडकमा परिणत भएपछि टिप्पर आवतजावत गर्दा घोराही र बंगाचुलीका सडक छेउछाउका नागरिकहरूलाई धुलो, धुवाँ र ध्वनी प्रदूषणले समस्या पारेको छ *(पुन, २०८१)*। एकातिर यात्रा जोखिम बनाएको छ भने अर्कोतिर धुलो उडेर घर भित्रै पस्ने, कपडा सुकाउँदा धुलै धुलो हुने, सागपात, तरकारीका बोट र फलमा धुलो टासिएर दाग लाग्ने, उत्पादन नहुने तथा स्वास प्रश्वासमै समस्या हुने गरेको छ।

उत्खनन्‌ले १ सय ३६ परिवार उच्च जोखिममा

घोराही सिमेन्ट, सम्राट सिमेन्ट र शुभश्री अग्नी सिमेन्ट उद्योगले चुनढुंगा उत्खनन् गरेपछि बंगलाचुली गाउँपालिका वडा नं. २, ३, ४ र ६ का स्थानीय जोखिममा परेका छन्। सबैभन्दा घोराही सिमेन्ट उद्योगले उत्खनन् गरेको तापा क्षेत्रका १ सय ३६ परिवार उच्च जोखिममा परेका हुन्। बंगलाचुली गाउँपालिकाको वडा नं. ३ र ४ मा पर्ने जुद्धवीर सामुदायिक वन र सरस्वती सामुदायिक वन क्षेत्रको ३७ हेक्टर क्षेत्रफलमा गरिएको चुनढुंगा उत्खनन्‌ले ५ सय मिटर वरपर रहेको तल्लो तापा क्षेत्र धुलो, धुवाँ, ध्वनि र पहिरोको उच्च जोखिममा परेको छ (जिसी, २०८१)। उत्खनन्‌का बेला घरमाथिबाट ढुङ्गाका टुक्रा खस्ने र जमिन हल्लिएर पहाडै कमजोर भएकाले पहिरो खसेर तल्लो तापा गाउँ नै पुरिने जोखिम छ। राति सुतेको बेला एक्कासि उत्खनन् क्षेत्रबाट घर वरपर ढुङ्गा खसेर ज्यान जाने त्रासले स्थानीयलाई चयनले सुत्न समेत नपाउने अवस्था छ। उत्खनन्‌का क्रममा फालिएको वेष्टेज बगेर रुपला खोला र अरङ खोला हुँदै बंगलाचुली गाउँपालिका-४ का किसानहरूको खेतमा पुगेको छ। लगाएको धानबाली नै पुरिएको छ। स्थानीय भीमबहादुर परियारको दुई बिगाह खेत, जिवलाल घर्तीको एक बिगाह, दुर्गाबहादुर विष्टको १० कट्ठा, कर्णबहादुर पुनको तीन कट्ठा र रमेश परियारको पाँच कट्ठा खेत उत्खनन् क्षेत्रबाट खसेको लेदोले पुरिएको छ। त्यस्तै तल्लो तापाबासीले पुस्तौँदेखि खाइरहेको सानो पधेँरा पानीको मूल सुकेको छ भने ठूलो पधेँरामा धमिलो पानी आउन थालेको छ। अहिले खाइरहेको दरखोला र कपेरी खोला मूल पनि उत्खनन्‌को जोखिममा परेको छ *(चौधरी, २०८१)*[३]। उत्खनन्‌कै कारण आफूहरू जोखिममा परेका भन्दै स्थानीयले उचित मुआब्जा दिएर स्थानान्तरण गर्न माग गरेका छन्।

पीडितसँग उद्योगले पालना नगरेका सम्झौताहरू

उद्योग र उद्योग पीडितहरूबीच स्थानीय सरकार, स्थानीय प्रशासन तथा सरोकारवालाहरूको रोहवरमा विभिन्न मितिमा सम्झौताहरू भएका छन्। ती सम्झौताहरू सामान्यतया: पालना भए पनि अधिकांश सम्झौता कागजमै सिमित भएको पीडितहरूले बताएका छन्। सहमति पालना नगरेकै कारण बंगलाचुली गाउँपालिका र स्थानीय पीडितहरूले ०७८ पुस १ गतेदेखि झण्डै नौ महिना खानी उत्खनन् बन्द गरे। तर सम्झौतामाथि सम्झौता गरेको सिमेन्ट उद्योगले सम्झौता कार्यान्वयनमा भने अटेरी गर्दै आएको छ। उद्योग पीडितहरूले ध्वनी, धुलो, धुवाँ प्रदूषण नगरेको, उद्योग क्षेत्रमा गर्ने भनिएका विकास निर्माणका काम नगरिएको, सिस्ने खोला, पालुथानदेखि हर्नोक कमिरेचौर हुँदै खानीस्थल तापासम्मको बाटोमा रहेको धुलो प्रदूषण पूर्ण रुपमा नरोकिएको, नेपाली श्रमिकहरूलाई भारतीय कामदार सरह तलव र सेवा सुविधा उपलब्ध नगराएको, धुलो, धुवाँ, ध्वनीको प्रदूषण मापन गर्ने यन्त्रहरू वस्तीमा जडान नगरेको, उद्योगको प्रदूषण र पानी प्रयोगमा भएको अवरोधका कारण उद्योग वरिपरि रहेका जग्गाहरूको क्षतिपूर्ति तत्काल उपलब्ध नगराएको र उद्योगको प्रदूषणले त्यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकुल प्रभाव पर्ने भएकाले नियमित विशेषज्ञ चिकित्सकको सेवासहितको स्वास्थ्य शिविर र औषधी सेवा सञ्चालन नगरेको पाइएको छ।

यसैगरी उद्योग पीडितहरूले प्रदूषण नियन्त्रण नगरेको र सम्झौता अनुसार पनि काम नगरेको भन्दै थप माग अघि सारेका छन्। उनीहरूले उद्योगलाई हाल भइरहेको स्थानबाट स्थानान्तरण गरी मानव बस्तीबाट टाढा लैजानुपर्ने अथवा अन्य सुरक्षाका उपाय अवलम्बन गरी उद्योगबाट निस्कने धुवाँ, धुलो र ध्वनी प्रदूषणको मात्रालाई न्यूनीकरण गर्नुपर्ने, उद्योगबाट अति प्रभावित व्यक्तिहरूको जमिन उद्योगले उचित मूल्य दिएर खरिद गर्नुपर्ने वा उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने, साविक लक्ष्मीपुर गाविसभित्रको ६ क कि.नं. ५ को १-१-२, ८ क १९६ को ०-६-१, ६२१ र ६२२ को ०-ड १६-१, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ८२३ र ८२५ को २-०-१२ गरी जम्मा ४ कट्ठा ६ धुर क्षेत्रफलको सार्वजनिक जग्गा गैरकानुनी रुपमा उद्योगले प्रयोग गरिरहेकोले तत्काल छाड्नुपर्ने, खानी क्षेत्रमा जोखिममा पहिरो लगायतको जोमिमा परेका १ सय ३६ घर परिवारलाई उचित मुआब्जाको व्यवस्था गरी स्थानान्तरण गरिनुपर्ने, सम्झौता २०७२ जेठ ३२ गते पछि क्षमता वृद्धिका लागि थपिएका संरचनाहरू हटाउनुपर्ने, उद्योगमा अति प्रदूषण फैलाउने तेलबाट चल्ने मेसिन जडान रोक्नुपर्ने, उद्योगभित्र गरिएको डिपबोरिङका कारण बस्तीमा इनार सुकेकाले बोरिङ बन्द गर्नुपर्ने र उद्योगबाट निस्कने फोहर पानी फालेका कारण अमारे सोतो प्रदूषण हुँदै गएको र उक्त पानी गाइबस्तुलाई खुवाउनुपर्ने तथा सरसफाईमा प्रयोग भइरहेकाले पानी प्रदूषण तुरुन्त रोक्नुपर्ने पीडितहरूको माग छ *(सम्झौता, २०७२)*।

पीडितहरूको आन्दोलन

सिमेन्ट उद्योगको धुलो, धुवाँ र ध्वनी नियन्त्रणको माग गर्दै उद्योग पीडितहरूको भेलाले ०७१ भदौ २१ गते सिमेन्ट उद्योग प्रभावित क्षेत्र वातावरण संरक्षण तथा सरोकार समिति गठन भयो। समितिले ०७१ पुस ९ गते प्रदूषण रोक्न माग गर्दै समितिद्वारा घोराही सिमेन्ट प्रालिलाई ज्ञापनपत्र बुझायो। उद्योगले मागको सुनुवाई नगरेपछि पीडित र सरोकार समितिले ०७२ जेठ ३२ गते घोराही सिमेन्ट उद्योगको मुल गेटमा तालाबन्दी गरे। तालाबन्दीले उद्योग ठप्प भएपछि दाङ उद्योग वाणिज्य सङ्घको समन्वयमा ११ बुँदे सम्झौता भयो। तर एक वर्षसम्म पनि सम्झौता पालना नगरेको भन्दै मध्यस्थता गरेको उद्योग वाणिज्य सङ्घ र सरोकार समितिको बैठकले ०७३ पुस ७ गते सम्झौता भंग भएको घोषणा गरे। त्यसपछि समस्या समाधानको माग गर्दै सरोकार समितिले ०७४ वैशाख २३ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय दाङ मार्फत प्रधानमन्त्रीलाई ज्ञापनपत्र बुझाए। उद्योगले मानव अधिकारको हनन् गरेको भन्दै पीडितहरूले ०७४ जेठ १२ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालगञ्ज शाखा कार्यालयमा उजुरी दर्ता गरे। त्यसपछि पीडितहरूले जिल्ला समन्वय समिति र घोराही उपमहानगरपालिकालाई ०७४ साउन २० गते ज्ञापनपत्र बुझाए भने ०७४ भदौ १२ गते सरोकार समितिको बैठकले वातावरण मन्त्रालयमा डेलिगेशन जाने निर्णय गऱ्यो। ०७४ माघ २२ गते जिल्लाका राजनीतिक दलसँग अन्तरक्रिया गरी उद्योगले दुष्प्रभाव कम नगरे उद्योग नै स्थानान्तरण गर्न सम्बन्धित निकायमा उजुरी दिने निर्णय गरेको थियो। त्यसपछि पीडितहरूले ०७४ फागुन १३ गते घोराही उपमहानगरपालिकाको न्यायिक समितिमा उजुरी दर्ता गरे भने ०७५ भदौ २८ गते उद्योगको असर बारे जानकारी गराउन प्रदेश सरकारमा डेलिगेशन जाने निर्णय गऱ्यो। सरोकार समिति घोराही उमनपा-४ का टोलविकास संस्था र सरोकारवालहरूबीच अन्तरक्रिया गरी उद्योगको उत्पादन बहिष्कार गर्ने निर्णय गरे। ०७७

माघ ७ गते घोराही उमनपा-४ का वडा अध्यक्ष भिमबहादुर सार्कीको अध्यक्षतामा बसेको टोल विकास संस्थाका प्रतिनिधि, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूको बैठकले उद्योगबाट उत्सर्जीत प्रदूषणले पारेको प्रभावका विरुद्धमा उच्च अदालत तुलसीपुरमा रिट दर्ता गर्ने निर्णय गरेको थियो। ०७७ चैत ५ गते घोराही सिमेन्ट उद्योग प्रभावित क्षेत्र वातावरण संरक्षण तथा सरोकार समितिका अध्यक्ष भरतराज देवकोटा, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) का विनोद केसी, फियान नेपालका सुरेशकुमार गौतम, खाद्य अधिकार सञ्जाल दाङका अध्यक्ष हुमाकुमारी डिसी, कानुन व्यवासायी, अधिकारकर्मीलगायत २० जनाले उच्च अदालत तुलसीपुरमा रिट दायर गरे।

उच्च अदालतको आदेश

उच्च अदालत तुलसीपुरले दायर रिटमाथि प्रारम्भिक सुनुवाई गर्दै ०७७ चैत ९ गते वातावरणमा प्रतिकुल असर पाने कार्यहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि Bag Filter, Lelectrostatic precipitator र Wid Breaking wall जस्ता कार्यहरू तत्काल व्यवस्थित गनु गराउनु र खानेपानीको स्रोतलाई खलवल नपुऱ्याउने गरी खानेपानीको व्यवस्थापन गर्नु र सडकमा धुलो नउड्ने गरी पानीको फोहरा व्यवस्थापन समेत तत्काल गर्नु गराउनु भनि निवेदनको अन्तिम टुंगो नलाग्दाको अवस्थासम्मको लागि विपक्षी घोराही सिमेन्टका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरेको थियो *(उच्च अदालत, २०७७)*। त्यसपछि अदालतले ०७८ भदौ २३ गते घोराही सिमेन्ट उद्योगका कारण स्थानीयमा के कस्तो प्रभाव परेको छ त्यसको असर बुझेर समाधानको सुझावसहित प्रतिवेदन तयार गर्न उच्च अदालत तुलसीपुरका रजिष्ट्रार यमबहादुर बुढामगरको संयोजकत्वमा उच्च अदालतका शाखा अधिकृत, जिल्ला अदालतका स्रेस्तेदार, जिल्ला ट्राफिक प्रहरी कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालय, खानेपानी तथा सरसफाई कार्यालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, जनस्वास्थ्य कार्यालय, तुलसीपुर उमपहानगरपालिकाका वातावरण विज्ञ सहितको नौ सदस्यीय अनुगमन समिति गठन गरी एक महिनाभित्र प्रतिवेदन पेश गर्न अर्को आदेश गऱ्यो। अनुगमन टोलीले उद्योग, स्थानीय, जनप्रतिनिधि, पीडित तथा सरोकारवालाबीच स्थलगत अध्ययन गरी ०७८ असार १९ गते प्रतिवेदन बुझाउँदै उद्योगले मापदण्डमा तोकिए बमोजिमको संख्यामा वृक्षारोपण नगरेको, रुख विरुवाले धुवाँ, धुलो रोक्ने अवस्था नरहेको, उद्योगबाट निस्केको धुवाँ, धुलोले नजिकै रहेको बस्ती तथा विद्यालयमा असर गरेको, त्यसको न्यूनीकरणको लागि उद्योगले गर्नुपर्ने काम प्रभावकारी रुपमा गर्न नसकेको, उद्योगबाट निस्केको रासायनिक पदार्थ सोझै खोलामा फाल्ने गरेको, जसले गर्दा जैविक विविधतामा प्रत्यक्ष असर गरेको, उद्योगले यसको न्यूनीकरण गर्न तदारुकता नदेखाएको उल्लेख गरेको छ *(उच्च अदालत, २०७८)*।

प्रतिवेदनमा हावामा शुद्धताको मापन गर्ने मेशिन सधैँ खुला आकाशमुनी राख्नुपर्नेमा कोठाभित्र राखिएको महिनामा एक दिन मात्र बाहिर राखेर सो प्रदूषण मापन उपकरणबाट प्राप्त हुने नतिजा प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायमा पठाउने गरिएको पाइएको उल्लेख छ। यसैगरी प्रतिवेदनले स्वीकृत वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिए अनुसार सिमेन्ट कम्पनीले हरेक तीन/तीन महिनामा वातावरणीय प्रदूषण परीक्षण प्रतिवेदन र हरेक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको दुई महिनाभित्र वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन वन कार्यालय, वन विभाग, वन तथा भू-सं।रक्षण मन्त्रालयमा बुझाउनुपर्ने उल्लेख भएकोमा सम्बन्धित निकायमा पेश हुन नआएको पाइएको उल्लेख छ भने वन विभाग र विश्वकर्मा माइन्स एण्ड मिनरल्सबीच २०६९ असोज १२ गते भएको सम्झौता अनुसार क्षतिपूर्ति वापत् कुल २ सय ७ दशमलव २० हेक्टरमा वृक्षारोपण गरी पाँच वर्षसम्म स्याहार सम्भार गर्ने कार्य गर्नुपर्नेमा ८ दशमलव ७ हेक्टरमामात्रै वृक्षारोपण गरिएको, चुनढुङ्गा ढुवानीको पहुँच मार्गको माथिल्लो भाग र तल्लो तहमा भू-स्खलन भई साना ठूला बिरुवाहरू ढलेको, धुलोका कारण बाटो आसपासका बिरुवाहरूको पातमा धुलो टाँसिएर रहँदा त्यहाँ आसपासमा रहेका बिरुवाहरूको वृद्धि र विकास प्रभावित भएको उल्लेख छ।

यसैगरी, उद्योगका कारण कृषिमा समस्या देखिएको प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको छ। प्रतिवेदनमा सिमेन्ट उद्योग सञ्चालन गर्दा निस्किएको Chemical waste product सोझै सोतो खोलामा Discharge गरिएको र सो रसायनयुक्त Waste product खोलामा मिसिँदा सोही खोलाको पानी कृषि खेतीयोग्य जमिनमा प्रयोग हुने र यसले माटोको स्वास्थ्य विगार्ने, माटोको साथै विरुवाको उत्पादन क्षमतामा ह्रास ल्याउने, दीर्घकालीन रुपमा माथोलाई बाँझो बनाई उत्पादन लिन नसक्ने बनाउने देखिने उल्लेख गरिएको छ। यस्तै दाङ जिल्लाको गोग्ली आसपासको क्षेत्र व्यावसायिक माहुरी पालन र अधिक मौरी चरण स्रोत समेत भएकाले त्यस उद्योगबाट निस्किने धुवाँ र धुलोले प्रत्यक्ष रुपमा बाली उत्पादनका लागि माहुरी जस्ता किराले गर्ने परागसेचन

अपरिहार्य भएको र त्यस्ता किरालाई मार्ने, परागमा दुषित धातुका कणहरू टाँसिने भएकाले बाली उत्पादनका हिसावले उत्पादनमा ह्रास आउने, माहुरी जन्य परागशेचन गर्ने किराहरू लोप हुने, व्यवसायका हिरासले गुणस्तरहिन मह उत्पादन हुने प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको छ। यस्तै उद्योग विस्तारका क्रममा उत्तरतर्फ Excavation गरी थुपारिएको मटोले Water logging condition बनाइ खेतहरूमा पानी जम्ने अवस्थाको सिर्जना भएको र लगाइएका बाली डुवानमा परेको, उद्योगबाट निस्कासित धुलो धुवाँ बालिमा टाँसिने र बाली कटानका समयमा सो रसायनयुक्त धुलो स्वासप्रस्वास लिँदा शरीरभित्र जाने र खडा बाली र बालीको स्वास्थ्यलाई पनि प्रत्यक्ष असर परेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यस्तै रासायनिक पदार्थले दीर्घकालीन रूपमा त्यस खेतबाट बाली उत्पादन लिन नसकिने प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ *(प्रतिवेदन, २०७८)*।

अनुगमन समितिको प्रतिवेदनले मासिक, त्रैमासिक तथा वार्षिक रूपमा हुनुपर्ने निरीक्षण तथा अनुगमन नियामक निकाहरूबाट नभएका कारण र उद्योगले सोही बमोजिमको प्रतिवेदन नियामक निकायमा नियमित पठाउँदैनन्। उद्योगले वातावरण सन्तुलनका सन्दर्भमा गरेका प्रयास र सुधारका पक्ष के कति प्रभावकारी भए भन्ने सम्बन्धमा कतै उल्लेख भएको पाइँदैन। स्थानीय बासिन्दा र उद्योगका बीचमा भएका पूर्व सम्झौतालाई उद्योग प्रशासनले इमान्दारिपूर्वक पालना नगरेका कारण विवाद सिर्जना हुने गरेकोले स्थानीय बासिन्दाको उद्योग सञ्चालकप्रति ठूलो असन्तुष्टि रहेको छ। वातावरण प्रदूषणलाई न्यूनीकरण गर्न उद्योगले गनुपर्ने पर्याप्त मात्रामा वृक्षारोपण नगरेको, ब्याग फिल्टर ESP जडान गरे तापनि उद्योग परिसरमा धुलो उडेका पाइएकोले सोको नियमित रूपमा अनुगमन तथा नियमन गर्नुपर्ने, पानीको फोहरा तथा स्प्रेयर गर्ने गरेको भनिए तापनि वरपरको रुखमा समेत धुलो जमेको देखिएकाले उद्योगले पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन नसकेको उल्लेख छ। समस्या समाधानका लागि वातावरणीय प्रदूषणलाई न्यूनीकरण गर्न उद्योगले सामाजिक उत्तरदायित्व बहनका लागि अग्रसर हुनुपर्ने सुझाव दिएको छ।

सोही प्रतिवेदनको आधारमा उच्च अदालत तुलसीपुरका मुख्य न्यायाधीश नीता गौतम दीक्षितको ०७८ माघ २१ गतेको इजलासले उक्त प्रतिवेदनमा मुख्यत: उद्योगबाट निस्केको फोहर सोझै खोलामा जाने गरेको र वातावरणीय प्रदूषणलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यका लागि जडान गरिनुका उपकरणहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरेको नदिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिएकाले खोलाको पानी र वृक्षारोपण जस्तो सार्वजनिक सरोकार र महत्त्वको विषय समावेश भएको हुँदा अब उद्योगबाट निस्केको फोहर सोझै कुनै पनि खोलामा पठाउने कार्य नगर्नु, उद्योगमा जडान भएका Bag Filter समेतका उपकरणहरूलाई वातावरणीय प्रदूषणललाई न्यूनीकरण हुने गरी व्यवस्थापन गर्नु र उद्योगबाट निस्कने धुलो धुवाँलाई प्रदूषण सम्बन्धी मापदण्ड परिधिभित्र रही नियन्त्रण गर्नु भनि नेपालको संविधानको धारा १४४ बमोजिम विपक्षीमध्येको घोराही सिमेन्ट इन्डष्ट्रिज प्रालिका नाममा फैसला गरेको छ *(वली, २०८१)*।

नाममात्रका प्रदूषण मापनयन्त्र

उद्योगले मानव बस्तीमा पार्ने प्रदूषण मापनका लागि नेपाल सरकार वातावरण मन्त्रालयले दाङमा राखेका प्रदूषण मापन यन्त्र पनि नाम मात्रैका छन्। घोराही उमनपा-३ र ४ मा रहेको घोराही सिमेन्टले गर्ने प्रदूषण मापनका लागि सिमेन्ट उद्योगदेखि ३ किलोमिटर पूर्व घोराही उमनपा-२ मा लगेर प्रदूषण मापन यन्त्र राखिएको छ। अटो अपडेट हुने उक्त मेशिनले त्यस क्षेत्रको प्रदूषणको अवस्था के कस्तो छ भन्ने कही कतै सार्वजनिक गरिँदैन। अहिले त उक्त मेशिन वर्ष दिनदेखि बिग्रिएको अवस्थामा रहेको छ। मन्त्रालयबाटै प्राविधिक आएर ६/६ महिनामा मेशिन जाँचमा आउने गरेको तर एक वर्ष यता बिग्रिएर थन्किएको वातावरण विभागले जनाएको छ। सोनापुर सिमेन्टको प्रदूषण मापनका लागि तुलसीपुर उमनपा-१८, दूधरास थारुगाउँमा पनि प्रदूषण मापन यन्त्र राखिएको छ। उद्योगको ५ सय मिटर टाढा राखिएको उक्त मेसिनले वातावरण प्रदूषणको अवस्थाबार कतै केही सूचना सार्वजनिक गरेको छैन। दूधरास चोकमा सूचना टाँस गर्ने भनिएपनि कुनै जानकारी दिइँदैन *(सुवेदी, २०८१)*। वर्षमा झण्डै १० महिना पश्चिमी हावा चल्छ त्यसैले उद्योगदेखि पूर्वतिर राखिएको घोराही सिमेन्ट प्रदूषण मापन यन्त्र तीन किलोमिटर टाढा राखिएको छ भने सोनापुर सिमेन्टले उद्योगको नजिक राखे पनि हावाको उल्टो बहावमा राखेको छ। उद्योगदेखि पश्चिमतिर मेसिन राखेकाले त्यसको रिपोर्ट सही आउने देखिँदैन।

निष्कर्ष

देश विकासका लागि देशभित्रै कलकारखाना स्थापना हुनुपर्छ। स्थानीय प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दै देशलाई समृद्ध बनाउने र नागरिकहरूलाई आत्मनिर्भर हुने अवसर सिर्जना गर्नुपर्छ। तर नागरिकहरूलाई नै प्रतिकुल असर पर्ने गरी स्थापना गरिने उद्योग, कलकारखानाले देशको समृद्धि भन्दा नागरिकको स्वास्थ्य, शिक्षा जोखिममा पर्ने र आर्थिक भार बढेर थप समस्यामा पर्ने अवस्था आउन सक्छ। त्यसैले नागरिकको जीवन र वातावरणीय अवस्थामा असर नपर्ने गरी उद्योग कलकारखाना स्थापना गर्नका लागि राज्यले कानुन निर्माण गरी सोही अनुसार काम गर्ने व्यवस्था गरेको छ। वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन तथा प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण रिपोर्टका आधारमा उद्योगधन्दा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर, दाङमा स्थापना भएका घोराही सिमेन्ट, सोनापुर सिमेन्ट र सम्राट सिमेन्टले वातावरणीय पक्षलाई पूर्णरूपमा पालना गरेका छैनन्। स्थानीय नागरिकको गुनासो, सरकारी कार्यालयहरूका स्थलगत रिपोर्ट, न्यायालयको आदेश र फैसला तथा हिँडडुल गर्दाका बेला देखिने प्रदूषणले वातावरणीय सन्तुलनका लागि पालना गर्नुपर्ने मापदण्डको उद्योगहरूले वेवास्ता गरेको देखिन्छ। उच्च अदालत तुलसीपुरले दिएको आदेशकै समेत पालना नहुनुले स्थानीयहरूको गुनासो उद्योगले सुन्छ भन्ने पत्याउने अवस्था छैन। तसर्थ उद्योगहरूले उद्योगबाट निस्किने धुलो, धुवाँ र ध्वनि नियन्त्रण गर्न उच्च गुणस्तरकायन्त्रको जडान तथा त्यसको नियमित अनुगमन, उद्योग क्षेत्रबाट निस्किने रसायनयुक्त पानी प्रशोधन पछिमात्रै खोलामा मिसाउनुपर्ने, वृक्षारोपण बढाउनुपर्ने, सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत प्रभावित क्षेत्रमा नियमित स्वास्थ्य तथा विशेषज्ञसहितको जाँच हुनुपर्ने, खानेपानी, सिंचाई, सडक मर्मतका काम गर्नुपर्छ भने खानीपीडित नागरिकहरूलाई उचित मुआब्जा दिएर उनीहरूलाई स्थानान्तरण गर्नुपर्छ। नत्र ठूलो मानवीय जोखिमको अवस्था निम्तिने अवस्था छ। त्यस्तै ढुवानी गर्ने टिप्परहरूको मापदण्ड अनुसारको भार बोक्ने र टिप्पर सञ्चालनका लागि वैकल्पिक औद्योगिक मार्गको निर्माण गर्नुपर्छ। नत्र सडक क्षेत्रका नागरिकहरूलाई पनि उचित मुआब्जा दिएर स्थानान्तरण गर्ने, उद्योगहरू बस्तीकै बीचमा रहेकाले ती बस्तीहरूलाई पनि उचित मुआब्जा दिएर नागरिकको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार, उसको खाद्य अधिकारको उच्च सम्मान गर्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अधिकारी, बाबुराम (२०८१), कुराकानीमा आधारित, वडा अध्यक्ष, गढवा गाउँपालिका वडा नं. १, दाङ

आचार्य, सतिष (२०८१), कुराकानीमा आधारित, शिक्षक, गोग्ली माध्यमिक विद्यालय, डाँडागाउँ

उच्च अदालत (२०७७), अन्तरिम आदेश, उच्च अदालत तुलसीपुर, दाङ

उच्च अदालत (२०७८), अन्तरिम आदेश, उच्च अदालत तुलसीपुर, दाङ

गुरुङ, मिना (२०८१), कुराकानीमा आधारित, सम्राट सिमेन्ट उद्योग पीडित, लमही नगरपालिका-७, देउखुरी, दाङ

चौधरी, नरुलाल (२०८१), कुराकानीमा आधारित, नगर प्रमुख, घोराही उमपानगरपालिका, दाङ

चौधरी, रमला (२०८१)[१], कुराकानीमा आधारित, वडा सदस्य, घोराही सिमेन्ट उद्योग पीडित घोराही उपमहानगरपालिका-४, दाङ

चौधरी, रिहारु (२०८१)[२], कुराकानीमा आधारित, पीडित किसान, घोराही उपमहानगरपालिका-४, दाङ

जिसी, भक्तबहादुर (२०८१), कुराकानीमा आधारित, उपाध्यक्ष एवम् न्यायिक समितिका संयोजक, ब लाचुली गाउँपालिका, दाङ

प्रतिवेदन (२०७८), प्रतिवेदन, उच्च अदालत तुलसीपुरद्वारा गठित अध्ययन समिति, कृषि ज्ञान केन्द्र दाङको अध्ययन रिपोर्ट र स्वास्थ्य कार्यालय दाङको अध्ययनर रिपोर्ट

पुन, सावित्रा (२०८१), कुराकानीमा आधारित, सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, दाङ

बुढाथोकी, रमेश (२०८१), कुराकानीमा आधारित तथा बिरामी अभिलेख किताब २०७६-२०८१, स्वास्थ्यकर्मी, लक्ष्मीपुर स्वास्थ्यचौकी, घोराही उपमहानगरपालिका-४, दाङ

रिजाल, भुवनेश्वर (२०८१), कुराकानीमा आधारित तथा बिरामी अभिलेख किताब २०७८-२०८१, स्वास्थ्यकर्मी, रामपुर स्वास्थ्य चौकी, घोराही उपमहानगरपालिका-४, दाङ

वली, माधव (२०८१), कुराकानीमा आधारित, प्रवक्ता, तुलसीपुर उपमहानगरपालिका, दाङ

विक, देवा (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अभिभावक, तापा प्राथमिक विद्यालय, बंगलाचुली गाउँपालिका-४, तापा

सम्झौता (२०७२), सिमेन्ट उद्योग प्रभावित क्षेत्र वातावरण संरक्षण तथा सरोकार समिति

सुवेदी, अमर (२०८१), कुराकानीमा आधारित, जनसम्पर्क अधिकृत, घोराही सिमेन्ट उद्योग